

בין אוזן להמן

[א]

"טויב ווי המן" = חירש כמו המן — היא אימרה בכלל האמרות הרבות שנתלו בו באותו רשע, ואף שהיתה פשוטה בכמה גלילות, לא נרשמה באסופות הפתגמים, ושמעתיה פעמים הרבה בימי ילדותי; ובן-עירי, המשורר היידי אייזיק קעניג (בן מורי, הסופר העברי עוזר קניג), אף נתן לה היכר, כשהוא מתאר בפזמונו את המולת הרעשנים שבידי הילדים בשעת קריאת המגילה:

נאָר המן, ער הערט נישט דעם גראַגער,
(ער הערט נישט — ר'איז טויב אויף געוויס),
דאָן רוישן די קינדער נאָך העכער
און טופען נאָך צו מיט די פֿיס.¹

כלומר: אך המן אינו שומע את הרעשן (אגב: בני-עירי לא אמרו "גראַגער" אלא "גרעגער"), אינו שומע. הוא בודאי חירש, והרי הילדים מגבירים רעשם; יתירה מזו, הם רוקעים ברגליהם. מובן, כי המלים "אויף געוויס" [= אל נכון; ודאי; בטח] הן תוספת לצורך החרוז,² באופן שמתקלפת לנו האמירה "טויב ווי המן" = חירש כמו המן, שיש לה, ככל המשוער, זיקה לאמירה הפשוטה "ער הערט אים ווי המן דעם גראַגער" = הוא שומע אותו כשמוע המן את הרעשן, והמוכנת, ברגיל, באופן שאותו רשע כבר התרגל לה להמולת-הרעשנים, החוזרת שנה שנה, עד ששוב אינו שומע לא לה, ואף לא אותה. ועוד זאת, בקצת גלילות תיבת "הערט" = שומע, הגויה כמו "ערט", והחלפה זו הקלה גם היא לצד שינוי האמירה: "עס אַרט אים ווי המן דעם גרעגער" = איכפת לו כשם שאיכפת לו להמן הרעשן, והיא החלפה שקיימה עצמה גם בפתגמים אחרים, וביותר בגלילות שתיבת "אַרט" [= איכפת] הגויה: האארט.³ כי אמנם לא האמירה "עס אַרט אים ווי המן דער גרעגער" אלא האמירה "ער הערט אים ווי המן דעם גרעגער" הוא העיקר, אנו למדים מדברי ר' עמנואל הרומי:

1 "ה"א קעניג, "פורים צו דער מגילה, א דערמאָנונג", טאָג-מאָרגען-זשורנאל, 19 במארס 1954.

2 אגב, "געוויס-פֿיס" אינן חריזה על טהרת ההיגוי של בני-עירי.

3 וראה בזה מאמרי "שלג דאשחקד" בספרי אבני שפה, תל-אביב תשט"ז, עמ' 346 ואילך.

מה אומר המן? / לכל זמן.
זורש? / אל תקלל חרש.⁴

ודב ירדן מבאר, שהכוונה היא לחירותו של המן. וקודם שההדיר את המחברות, פרסם כמין משאל⁵ על קצת דברים עמומים במחברות, ובכללם אף דבר החירות הזאת. אולם זולת עניין המדרש האומר, כי המן יצא ואוזניו מקוטפות, לא ניתנה לו תשובה מספקת. ולעניין דברי המדרש האלה, הרי ודאי כוונתם שיצא מבוש, באופן שהאמירה כמותה כאמירה: "מיט א לאנגער נאָד" = באף ארון, שפירושה כך, אלא שאפשר שנדרשה כפשוטה, והלוא מי שנקטפו אוזניו ממש, שמיעתו לא בלבד לוקה אלא חסרה מעיקרה.
כי אמנם כך הוא הפירוש, ניתן להקיש משתי אמירות: אחת עקיפה יותר, אחת ישירה יותר.

[ב]

לעניין האמירה העקיפה, הרי לשונה "אָ טויבער יאָץ", והיא אמירה שלא זו בלבד ששמעתיה לאין-ספורות בימי ילדותי, אלא אף רשמתי בימי נעורי בכלל האמירות שבהן שמותיהם של שאינם-ישראל ומקורם בישראל נתפסים כשם-דבר. אף אזכור מה עוררני לכך — הלוא היא הערתו של מתתיהו מייזש, כי השמות שנעשו כשם-דבר בין כמה וכמה עמי אירופה נעוצים במקורותינו, כגון הפולנים הקוראים לו "באַרטעק", ומוצאו "ברטלומיאוס" שמקורו "ברתלמי", כשם שהרוסים קוראים לו "איוואן", והאנגלים "דוין", שיסודם "יוחנן", והגרמנים קוראים לו "מיכעל" שיסודו "מיכאל"; וכדומה. למקרא ההערה הזאת התחלתי לרשום שמותיהם של שאינם-ישראל שמקורם בישראל ושנעשו שם-דבר בפנינו, כגון: "תנא בארטעק" כשם-דבר להדיוט, והוא חיקוי למונח של חז"ל "תנא ברא" (הגדרת התנא שדבריו מובאים לא במשנה אלא בברייתא), ואבן-שושן במילונו מזכיר אף שימוש כהגדרה אירונית: חכם גדול, אך אינו מביא דוגמה לו. וראה יצחק באשעוויס, המרמז על מקורו, בשימו בפיו של מלמד, האומר לו לתינוק: "תנא-ברטיק גיי אַרויס דיך שפילן" = צא לשחק.⁶
ולעניין המקור: "תנא ברא", שהוליד את חיקוי, נעשה עצמו כינוי של גנות; וראה, למשל, עוזר בלאַשטיין: "מיין תנא ברא מיין פֿרומער פֿשרער ייד" — אָך און וויי אויף דיין יידישקייט מיט דער פֿרומקייט אין איינעם!⁷ כלומר: תנא ברא שלי, יהודי חסיד וכשר שלי, אוי ואבוי לי על יהדותך לרבות חסידותך.

4 מחברות עמנואל הרומי, מחברת שישית, שורות 93–94.

5 ד' ירדן, ידע עם, ג, תשט"ו.

6 י' באשעוויס, "פון דער אלטער און נייער היים", פֿאַרווערטס, 5 באוקטובר 1963.

7 ע' בלאַשטיין, דער ביטערער טראַפּען, וילנה תרנ"ד, ב, עמ' 13.

והלוא "בארטעק" הגניב עצמו לתוך החריזה השגורה: "ארטעק — בארטעק, איך בין פארטיק" (=מוכן). ולכאורה שתי התיבות שמות אנשים, אבל באמת הם סירוס הצירוף המצוי בה בגרמנית: artig, hurtig (= בנימוס, בזריזות), ודינאל סאנדרס במילונו מביא סמיכות זו בהכאה משל צינקגרף: die artige, hurtige, = scharfsinnige Weis = הדרך המנומסה, הזריזה, החריפה; וזו אף חריזה בידיש; וראה, למשל, ל' ראָזאַף: "און אז ס'וועלן זייער מלאכה — / הייליק, סודותדיק און אַרטיק — / די מלאכים פֿאַרן בורא ברענגען / פֿאַרן בורא ברענגען פֿאַרטיק";⁸ כלומר: וכאשר את מלאכתם, בקדושה, בסתר ובאנינות, המלאכים לפני בוראם יביאו מתוקנים.

וקדם בחריזה זו מ' ריוועסמאן: "טפרו, טפרו, היי! / שטיי זשע פֿערדל, שטיי — / שטיי, מיר זיינען באַלד פֿארטיק, / רו זיך אָפּ, שטיי, פֿערדל, ארטיק — / כ'שטיי שוין ביי דער טיר / נו, גוט שבת דיר";⁹ כלומר: עמוד נא, סוסון, עמוד, עמוד, אנו עוד מעט מוכנים, נוח, עמוד, סוסון, באנינות; אני כבר עומד ליד הפתח, נו, שבתא טבא לך. ושתי התיבות נכנסו כדרך שנכנסו לשימושה של יידיש. אם לתיבת artig, הרי א"מ דיק מסתייע בה כשם-עצם: "וואָר דער ערסטער לוסטיג מאַכער — מיט גרויס דרך ארץ אונ' ארטיקייט";¹⁰ כלומר: היה הכדחן הראשון ברוב דרך-ארץ ונימוס. ואם לתיבת hurtig, ראה בדיני השכמה: "אונ' ווען ער אויף שטייט זאל ער הורטיג זיין אונ' ניט פויל";¹¹ כלומר: ובקומו יהא זריז ולא יתעצל.

[ג]

ואם לשמות אחרים של גויים, המשמשים בה ביידיש, ראוי להזכיר המימרה: "ער גייט דורך מאַטשקעס גאַרטן" = הוא הולך דרך גנו של מאצ'קה; ובנוסף אחר, ששמעו א"מ הברמן בעיר מולדתו ז'וראבנו: "ער גייט איבער פֿיטשקע מאַטשקעס גאַרטן" = הוא הולך דרך גנו של פיצ'קה מאצ'קה; ושימושה של האמירה הוא בעניין מי שהולך, אם מבחינה ממשית, ואם מבחינה מוסרית, בדרכי עקיפין, שכמותן כדרכי עקלתון. ואין "מאטשקע" אלא Maciej, Maciek או Matys, שהם דרך הקטנה של "מאטיאוש", שיסודו "מתתיהו", ודין לזכור, כי "מאטשקע" תופס מקום ראוי בפתגמי הפולנים והוא גם כינוי של חתול; כגון: świeci jak maćkowe zęby = מנוצץ כשיניו של חתול; Wielki Maciek zje na raz cały placek = החתול הגדול יאכל בבת אחת את כל הפיתה כולה; Sam Maciek zje, ale sam Maciek nie zarobi = החתול אמנם יאכל אך

8 ל' ראָזאַף, מיינע היימען, ניו-יורק תש"ט, עמ' 25.

9 מ' ריוועסמאן, לידערזאמלונג, בעריכת מ' שאליס, פטרבורג 1918, סי' לט.

10 א"מ דיק, די עגונה, וילנה תרכ"ו, עמ' 32.

11 מנהגים, אמסטרדם 1724, ג ע"ב.

לא ירוויח. ואם אמנם לא ידובר בהם, בפתגמי הפולנים, על גנו של נושא-שם זה, הרי ידובר בהם על אילנו, והוא אילן מסוים: האגס, כגון שיאמר: pod maćkową gruszą (gruszką) = מתחת לעץ-האגס של מאצ'ק; וראה יותר באסופת אדאלברג.

וללשון "מאטשקע" בידיש ראה א"מ דיק: "זיא געדינקט וויא דיא זמיעס פלעגין צו טראָגין בייטלעך געלט צו אַמאַצייקען איינעם"; ¹² כלומר: היא זוכרת איך נחשים היו נושאים ארנקים לאחד מאצייקן. ווואלף יונין מביא משמה של ילידת בריטשאן בבסאראביה: "ער האָט מאטשקעס טעם"; ¹³ כלומר: יש לו טעם של מאצ'קה.

אולם עד שאנו בודקים אפשרות של זיקה בין עץ-האגס שבפתגמי הפולנים ובין הגן שבפתגם שלנו, ראוי להזכיר את האמירה: "ער גייט קיין ארץ-ישראל דורך מאַרישקעס גאַרטן" = הוא הולך לארץ-ישראל דרך גנה של מארישקה, והוא, בשימוש הרגיל, משל לירא וחסיד שנתפס בעבירה שבינו לבניה; אך אפשר, שהיא אמירה ישנה ומהמה בה בת-קול היסטורית רחוקה בעניין תערובת של שמד וגאולה, ואפילו אם תיבת "מאַרישקע" שהיא הקטנה של "מאריה" שיסודה "מרים", ההגויה בידיש "מאַריעס", באה תחת תיבה שנשתכחה. והרוצה להפליג, אפשר לו, למשל, שיהא מקשה שמא אין "מאַרישקעס גאַרטן" אלא "מאַריסקעס גאַרטן", כלומר: גנם של ה"מוריסקים"; וראה: "ויהי בשנת חמשת אלפים ורפ"ד ליצירה בא לעיר רומה איש אחד מארץ מרסקם [= מוריסקום] דודו הראובני שמו... ואמר כי הוא שר הצבא של מלך המשיח"; ¹⁴ ולעניין צפת, שהיו בה ג' בתי כנסיות, א' של ספרדים וא' של מוריסקו וא' של מערכים, מוסיף בעל חִיבת ירושלים: "ומוריסקו הם תושבי הארץ מקדם". ומשה אטיאש תרגם moros ו-moras ללשונו: מורים ו-מורות, אך פעמים תרגם מוריסקות והיא לו טעות, שכן morisco הוא מאורי שהתנצר. ולא נמשיך בזה, ונחזור לגופה של האמירה ונעיר, כי בדומה לה אתה מוצא במכתב של יוהאן פרידריך יונגר, איש המאה ה"ח:

Unsers Pfarrers Lehren nach
Geht zu unser Mädchen Schlafgemach
Nur ein Weg, und zwar durch die Kirche,
Er selbst ging umgekehrt denselben Weg
Und fand durch unseres Kammermädchens Schlafgemach
Den Weg zur Kirche.

¹² א"מ דיק, וויטצען אונ שפיצען, וילנה תרל"ד, עמ' 15.

¹³ ו' יונין, טאָג-מאַרגען-זשורנאל, "שפראכווניקל", 19 במארס 1967.

¹⁴ "ליקוטים מדברי יוסף" לר' יוסף בן יצחק סמברי, מהדורת א' נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד תרמ"ח, עמ' 146.

לאמור: לפי תורתיו של הכומר שלנו, מוליכה אך דרך אחת אל חדר-המשכב של נערותינו, והיא של הכנסייה; הוא עצמו הלך באותה דרך עצמה בהיפך, ומצא דרך חדר המשכב של החדרנית שלנו דרכו אל הכנסייה.

אך נעיר, כי ברורה יותר היא האימרה, שהיתה פשוטה בסביבי גידולי: "קאָלי מאַרינאַ לאַקשיני ילאַ" = אימתי מאריניה אכלה אטריות, ותיבת "מאַרינאַ" אף היא הקטנה של "מאריה" שיסודה "מרים", והיא שם-דבר לשם-גריה, ושימושה של אמירה זו בעניין מי שלא היה רגיל בדבר של שבח; וכן: "אוי האָט זיך מאַרישקע באַנאַרישט" = אבוי, מה נואלה מארישקה, והיא קריאה בפי היהודי שראה את שכנתו הגויה אוכלת בשר וסבר, כי יום החמישי הוא, שהרי יום השישי אסור לה באכילת בשר, ויצא למחרת בעגלתו לעיר ונכנס בה בעיצומו של יום השבת (והוא מוטיב נודע, ששימש כמה מהתלות, ונודע ביותר סיפורו של ח"נ ביאליק, "יום הששי הקצר"). ואם לאמירות אוקראיניות, הרי בסביבי גידולי שגורים היו בפינו: "נע דאָי באַזשע ז יוואַנאַ פאַנאַ" = ישמור השם מפני יוואן אדון, ומקבילתו: "נע דאָי באַזשע מיקיטאַ זאָ וויטאַ" = ישמור השם מפני מיקיטא ראש-כפר או שופטו, ונוסח שאינו מחורז והשגור בגלילות אחרים: "נע דאָי באַזשע מיקיטאַ זאָ סטאַראַסטאַ" = כנ"ל, וכן: "באַראַיאַר [= איבער אַ יאָר] פעטרי" = בשנה הבאה בפטרי (ובליטא יש נוסח: "איבער אַ יאָר פעטרינע"), שהכוונה — דחייה לזמן שאין לו שיעור, ובאמת הוראתו יום המקודש לשליח פטרוס, ואולי עיקרו של הפתגם "יורא-פעטרא", והכוונה לשני הימים החשובים במיוחד, שהם מקודשים האחד לקדוש יורי = גיאורגי, והאחר לפטרוס, והם שני ימים רחוקים זה מזה בלוח, ונמצאת הדחייה לזמן שאין לו שיעור מחודדה יותר. אלא ששלושת השמות האחרונים (מיקיטאַ, פעטראַ, יוראַ) אין יסודם בלשונו. והסתפקנו באמירות השאולות מאוקראינית, ומצויות, כמובן, שאולות מפולנית, וראש להן "וואַיטעק", הנתפס גם להם גם לפולנים וגם ליהודים כשם-דבר לאיוולת, וכינו כך אף בני ברית שנחשבו אווילים, בורים וכדומה; וראה, למשל, ישעיהו שפיגל: "אייזל! פויערן-וואַיטעק... הערסט דעם ניגון פֿון משיח בן דויד"; ¹⁵ כלומר: חמור, וויטק-איכר, אתה שומע ניגונו של משיח בן דויד.

[ד]

ולא הארכנו בכל אלה כדי לציין, כי גם האימרה "אַ טויבער יאָץ" נראתה לנו תחילה משולבת במחרוזת זו, ¹⁶ דהיינו, שתיבת "יאָץ" היא השם הפשוט בין הפולנים Jac, שכמותו כהקטנתו Jacek, עיקרם Jan מיסודו של "יוחנן" או

¹⁵ שפיגל, מענטשן אין טהאָם, בואנוס איירס 1949, עמ' 52.

¹⁶ וראה מאמרי בספרי די חכמה פֿון חכמות.

במקלה, והייחוסים שבינה לבין שחקן, זובאק, אשר תחת להעמיד חופה היה נטפל אליה במיני אהבהבים: "פערעלע האָט געזען, אַז ווען עס קומט צו תכלית, שפילט זובאק דעם טויבן מאיר";²⁰ כלומר: כשמגיע הדבר לתכלית, הרי זובאק משחק את מאיר החירש. והיא שואלת אותו, עד מתי ימצאנה כעצם-הלשד בלא כתובה: "מיט וועמען שפילט איר דאָ אין זשמורקעס";²¹ כלומר: עם מי אתה משחק כאן משחק עצימת-עיניים (יסודה של התיבה הוא mżurki, ועוד במאה הט"ז נעשה żmurki). השימוש הכפול בתיבת "שפילן" [= לשחק] מכוון יפה, לא בלבד לנפשות המדברות שהם שחקנים, אלא בייחוד לעניין דער "טויבער מאיר", שהוא שם-דבר בקומדיה. עם זאת אין ידיים להניח, כי הכינוי הזה נודד מקרשי הבימה אל שימוש הלשון, ואדרבה, ככל הנכון נולד על דרך מיטא-אנאליזה: "רעדן צום טויבן אויער" או "טויבם אויער" = לדבר על אוזן חירשת, "רעדן צום טויבן מאיר" או "טויבם מאיר". ולידתה של המיטא-אנאליזה נעוצה בהגייה הליטאית, ויפה לכאן הערתו האחת של המשורר לייב אוליפקי בעניין שיווי ההגייה הזאת בשתי התיבות: (1) "אויער" = אוזן; (2) "אייער" = ביצים, שהיא היתה הנסיכה להחלפה הזאת.²² ואף אזכיר הערתו האחרת, כי עניין "אייער" = ביצים מצוי גם בתיבת "יאץ", שאינו אלא קיצור של יאיצע [= ביצים] בהוראת עריות, ומה-שחשוב במיוחד, כי בסביבת גידולו, טריסק שבווהלין, לא אמרו "יאץ" אלא "יאש" או "יאטש", והבינו בכך את משיחם, באופן שנראה סמקביל או כמשלים את הפתגמים המצויים "טויב ווי ייזל" = חירש כמו ישו, או "טויב ווי די מאַטקע באַסקע" = חירש כמו האם הקדושה, על דרך הנאמר באלוהיהם: אזנים להם ולא ישמעו. ואמנם, בתאר יוסף ראָלניק פסל, אמר: "ער איז געווען אַ צילברעט און אַ שפּאַט / פֿאַר אַלעמען — דער טויבער און דער שטומער גאָט";²³ לאמור: הוא היה דוגמה, קרש-מטרה ולעג, לכול — האל החירש והאילם. ולעניין "טויבער יאש" ראינו, כי כך כותב אמנם יצחק באַשעוויס לגבי חירשים סתם: "דער שמיסער איז אַ טויבער יאש";²⁴ כלומר: המצליף הוא יאש החירש. אבל הוא גם כותב: "וואָס פֿאַר אַ צעדרייטער יאש בין איך דאָס? קיין הור וויל איך נישט, אַן אַרנטליך מיידל נעמט מיך נישט";²⁵ כלומר: איזה יאש מבולבל אני, זונה איני רוצה בה, נערה הגונה לא תינשא לי. והרי כאן המקום להעיר על דבר הנשמע כקוריוז: כשסיפרתי עניין "יאץ" — "יאש", ככינוי משיחם, לר' יהודה רוזנטאל, שמהיותו יליד מלאנה ידע מסורות פולין, והוא עסק, כנודע, בספרות הוויכוחים היהודיים-הנוצריים, העיר, כי

20 א' קארפינאוויטש, די גאָלדענע קייט, 48 (1964), עמ' 110.

21 שם.

22 מכתבו של ל' אוליפקי אלי מ-15 בפברואר 1963.

23 י' ראָלניק, אַ פֿענצטער צו דרום, ניריורק 1941.

24 י' באשעוויס, "געצל מאַלפּע", די גאָלדענע קייט, 55 (1966), עמ' 160.

25 הנ"ל, "די געסט", פאָרוערטס, 1 ביולי 1972.

"יעקב", והיתה זו לנו טעות כפולה. ראשית, שורשו של Jacek אינו בלשוננו אלא בלשון רומי hiacyntus, שיסודו בלשון יוון, והוא שואל אף ללשוננו כדמות "קינטון". אחרית, תיבת "יאץ" עניין אין לה לשם Jacek, ושעל כן אפשר, שהטירחה להעלות מה בין השם הזה ובין הרשות היא, לכאורה, טירחת-שווא. שהרי תיבת "יאץ", מקורה בלשוננו, ואינה בעצם אלא תיבת "יועץ", מה שבולט יותר בלשון רבים "יאָצִים", המצוי בייחוד במחזות-פורים ודומיהם. וראה, למשל, מחזה-שלמה-אשמדאי, שמביא נח פרילוצקי: "קימי' ארא' דיזי יאָצִים, / דיזי יאָצִים זעני' שלמהס געזעלן".¹⁷ ולפי שהמהדיר מפרש "יאצִים" = יועצים, הרי שיעור הדברים: כאן נכנסים היועצים האלה; היועצים האלה הם משרתי שלמה. וכן: "שנעלי' אַרְיִין! אַרְיִין! אַרְיִין! / יאצִים עץ מִיָּין";¹⁸ כלומר: מהרו, פנימה, פנימה, פנימה, יועצים יועצי. ואף: "אינץ זעני' די יאָצִים פֿין קיניג שלמהס טראָן. דיזי קיניג איז איין גרויסי מאָין";¹⁹ כלומר: אנו הננו יועצי כיסא המלך שלמה, זה המלך הוא איש גדול. לאמור, לפנינו היועץ החירש, שלפי שאינו שומע או אינו שומע כראוי, הרי עצותיו משונות, ולא בכדי הוא דמות קומית מבוקשת, הנגלית, בכמה וכמה גלגולים, בקומדיות שונות.

וכן, למשל, בדיאלוג הגולדפאדני בין הרבי והגבאי החירש, שהרבי מסתמך עליו ומעידו על עצמו במיני התפארות שלו, כגון שהוא משבח את אביו זקנו, שעשה מופתים בסיועה של אטריה, והחירש, שלא שמע כדבעי, עונה לדברי רבו: "און ווער מִיין זיידע איז געווען, זאָל אייך דער טויבער זאָגן" = ומי היה אבי זקני, יגיד לכם החירש, לאמור: "ניין, ניין, ניין, רעדט אייך נישט איין, אַזאָ לאַקש איז נישט געווען און וועט נישט זיין" = לא, לא, לא, אל תתאמרו, אטריה כזאת לא היתה ולא תהיה. ולשון "לאַקש" פירושה גם "שוטה ארוך", והוא הדין כשהרבי משבח את אמרו-זקנתו, שהפליאה לעשות בסיועה של מטלית, והחירש, שלא שמע כדבעי, עונה לדברי רבו: "און ווער מִיין באַבע איז געווען, זאל אייך דער טויבער זאָגן" = ומי היתה אמיר-זקנתי, יגיד לכם החירש, לאמור: "ניין, ניין, ניין, רעדט אייך נישט איין, אַזאָ שמאַטע איז נישט געווען און וועט נישט זיין" = לא, לא, לא, אל תתאמרו, סמרטוט כזה לא היה ולא יהיה, ולשון "שמאַטע" פירושו גם "חדל-אישים, שפל-יד".

ולעניין המעמיד פני חירש נקבעה דמות מיוחדת: "דער טויבער מאיר" [= מאיר החירש], ואף נטבע מטבע של פתגם: "שפילן דעם טויבן מאיר" = לשחק את מאיר החירש. וראה, למשל, דוגמה קרובה: אברהם קארפינאוויטש, בבואו לתאר הווי של שחקנים בוילנה, מספר בעניין נערה, פרלה, ששימשה

17 נ' פרילוצקי, זאמעלביכער פֿאַר יודישען פולקלור, פילולוגיע און קולטורגעשיכטע, ב, וארשה 1917.

18 שם, עמ' 128.

19 שם, עמ' 129.

אפשר יש בתיבת "יאץ" רמיזת-לעג על מייסד הדומיניקאנים בפולין ששמו היה Jacek Odrowąż (מת בשנת 1257). חניכתו — גם Oder [היינו, Otter] וגם wąż שהוראתם נחש — מניחה פתח לפירוש: "פתח חירש".

[ה]

למשמע כל אלה מתעוררת, כמובן, השאלה, מה היא הוראת-עיקר ומה הוראת-משנה, ולכאורה התשובה היא: "יאץ" = יועץ ובייחוד "יאצים" = יועצים, שעדות מציאותם במחזות העם עדות. ואין בידנו להכריע, אלא לנסות ולבאר כיצד נולד אותו קרי, ונסתפק עתה בשתיים דוגמאות.

דוגמה אחת, והיא הביטוי "כלא יודע" שהגייתו בידידיש k'lo joda; הדוגמה האחרת, והיא תיבת "פועלים", שהגייתה בידידיש paalym, וכן בכינוי אגודותיהם לדורותם, החל בעניין "פועלי צדק", על הגיית paale cedik, וכלה בעניין "פועלי ציון" על ההגייה paale cijen. אולם אותנו מעניינת עתה השאלה האם הכינוי "טובער יאץ" [= יועץ חירש] אינו מתכוון למי שהוא ארכיטיפוס של יועץ המלך, והוא המן, יועצו של אחשוורוש, שאם כן, אין לך כמותו לבאר את העניין, שפתחנו בו את עיונו, הוא עניין "טוב ווי המן" = חירש כמו המן. ואם הדעת נותנת כי כן הוא, הרי הדין נותן שנעיר, כי אף (או: משום) שהמן היה חירש, נעשו אוזניו כינוי למאפה של פורים, הלוא הם "אוזני המן". אודה, כי תחילה הייתי סבור, כי כינוי זה חידוש הוא, ואף שמעתי כי חידשו קדיש יהודה סילמן, אבל לימים נודעתי, כי אפילו הוא או כמותו חידש מדעתו, הרי זה קנקן ישן שנתחדש. ויעקב כנעני באוצרו אומר בערך "אוזן המן" — עוגה ממולאה, בצורת משולש, שנאפית לכבוד החג; ואף מביא כמין הבאה: רומז למיני מתיקה בארצותינו ליום הפורים וקוראים אותם אוזני-המן. אך אין הוא מפרש מקורה ומסתפק בציון סיה"ב (= ספרות ימי-הביניים). והרי יכול היה להביא הבאה נחמדה מ"צחות בדיחותא דקידושין" לר' יהודה סומו, וכך כל עניינה:

יאיר: אם בדברים כאלה אכפרה פניו, כבר יש לי קושיה אחת אשר ייעפו כל תופסי התורה להתירה, כי הנה כתוב במגילת פורים "ויתלו את המן"; ובפרשת בלק נכתב בפירוש: "ויאכלו בני ישראל את המן". ואין יאכלו היהודים הנשמרים מכל רע את נבלת התלוי ואל הכלב לא ישליכו אותו? יקטן: גם זו ראיתי אני וכבר תירץ הקושיא הזאת בלעם בן בבי בשם אביו: כי מה שאמרה התורה "ויאכלו את המן", היא אזהרה וציווי לנו שנאכל בימי הפורים הללו מאזני המן — הן המה הרקיקים הנעשים בסולת כלולה בשמן, וזהו שאמר אחרי כן "וטעמו כצפחית בדבש".²⁶

26 ר' יהודה סומו, צחות בדיחותא דקידושין, מהדורת ח' שירמן, ירושלים תש"ו, עמ' 75 (תשכ"ה, עמ' 67).

והמהדיר מעיר לעניין הכתוב, כי אינו בפרשת בלק אלא בשמ' טז: לה, והיא טעות מכוונת; לעניין רבי בלעם בן בכי, כי מוטב לנסח ביבי, שכן רבי ביבי — מלשון bibere = לשותות — הוא אחד החכמים כביכול בפארודיה, מסכת פורים, שמהדורתה השנייה יצאה בזמנו של יהודה סומו; ולעניין רקיקי פורים, כי נקראו באיטליה Orecchi di Haman = אוזני המן.²⁷ ואוסף להערות, כי השחקן "המן שם הרשע" — "המן שבמדבר", שכמותו כשחקן הרחוק, הוא דרוש של חז"ל: המן מן התורה מנין, המן העץ אשר צויתך וגו' (חולין קלט ע"ב), וכשחקן הקרוב, והוא מעשה בקהילת קורליובקה, שהיה בה אדם שנקרא בפי כול "מרדכי המן", על שום שקרא בהגדה של פסח מתוך בכייה גדולה: "אילו האכילנו את המן, אוי ואברי המן הרשע, דיינו".²⁸

[ו]

ומן הדין להזכיר את הזכור, שהכינוי "אוזני המן", שאין לו מקבילה בידידיש, דחה בעברית את הכינוי "כיסני המן", שהוא תרגומו של "המן-טאשן", והדחייה הזאת העלתה פולמוס, שכן ראה שמעון ברנפלד, בפיליטון שלו על מניחי הלשון, לכתוב: "'ההמן' בארצות הצפון והמזרח משתמש במלה המונית 'המן-טאשן'! מה טעם למלה זו? זהו עסק למחקר הפסיכולוגיה העממית, שאין כאן מקומו. באו 'מניחי הלשון' בארץ ישראל וזיכו אותנו במלה עברית חדשה 'אוזני המן'. המלה ההמונית הזאת מנקרת מהעת ההיא במוחי וצורמת את אזני — העמידו ועד של מניחי לשון, מעין 'פבריקה' לחידוש המילות — ובפבריקה זו חושבים, כי שפתנו לא תתקיים במלואה, אם תחסר בה המלה 'אוזני המן'".²⁹ על כך באה תשובת מזכירות ועד הלשון, שהעירה על ערך "אוזן" במילון בן-יהודה ובו מובאה של האברבנאל: "הרקיקים העוגות מן הבצק כדמות אוזנים מבושלות ויטבלו אותם בדבש ויקראו להם אוזנים", וכן מובאה מאגרות רי"ש ריג"ו: "יום שבו עשרת בני המן תלו ואת תנוך אוזניו אכלו", ורומז למיני מתיקה: "שעושים בארצותינו ליום הפורים וקוראים אותם 'אוזני המן'. ונזכר גם במחזה פורים, כתביד ר' אריה מודינא".³⁰

עד מה המונח השכיח עתה היה מתנודד, ראה, למשל, ש"י עגנון בסיפורו "הכנסת כלה" פרק "משלוח מנות". נקרא במהדורה קמאה (תרצ"א): "והוא מוזג כוס לכל אחד ואחד ונותן להם מיני עוגות שקורין אוזני המן" (עמ' קח); ואילו במהדורה בתראה, שהיא על דרך ההרחבה, נקרא, מכאן: "והשולחן מלא מצד

27 שם, תש"ו, עמ' 192 (תשכ"ה, עמ' 166).

28 הבאתיו בספרי קצרת אגוזים, סי' 569.

29 ש' ברנפלד, הצפירה, א' בניסן תרע"ב (= זכרונות ועד הלשון, ו, תרפ"ח).

30 הצפירה, י"ד באייר תרע"ב.

כמה יהודים לבני-זקן הביאו, על גבי קערת-כסף, ריקק המעוטר אוזנים המניות קטנות; והוא, כנראה, כינוי ישן בפולנית, כי זיגמונט גלוגר באנציקלופדיה הפולנית-הישנה שלו מביא ערך *hamanowe ucho* = אוזן המנית, כשם ריקק של יהודי פולין, הממולא גזר או אגוזים, מטוגן בדבש, והמוגש במתנה גם לילדי הפולנים. ולעניין האוקראינית או הרוסית, הרי דרכם של האיכרים שהיו עושים את כנפי בגדם כמין אוזן, ונראתה ואף נקראה "אוזן-חזיר", ובהראותם אותה היו מתגרים וקוראים מיני קריאות לעג, ובכללן ואף בראשן: "האָמענאָוכאַ" או "האָמענאָווע אוכאַ" = אוזן המן או אוזן המנית. אמנם, מנדלי בתארו מחזה כזה של התגרות אינו משתמש בכינוי זה, והוא אומר, כי האיכרים "האָבן טייטנדיק אויף אונדז מיט אַן עק פאַלע ווי אַ 'חזיר אויערל' געשריגן: זשיד כאַלאַמיי";³⁵ לאמור: בהצביעם עלינו בקצה כנף הבגד כ"אוזן-חזיר קטנה" היו צועקים: יהודי חאַלאַמיי. ואילו הנוסח העברי של מנדלי עצמו: "קצתם מקפלים כנף בגדם כדמות אוזן חזיר ומושיטים אותה כנגד פנינו להכעיסנו".³⁶

ולעניין הלעיגה הזאת ראה, למשל, ק"ג שטיינבערג: "אַלע פֿרייטאָג צו נאַכטס שלאַגן דיר אויס די שקצים די פֿענצטער. זיי רייצן דיר, מאכן פֿון קאַפֿטען אַ חזירישען אויער. איי! ווי אָנגענעהם איז דאָס!"³⁷ לאמור: כל ליל שבת מנפצים לך קטני-הגויים את החלונות. הם מתגרים בך, עושים מאיצטלתם אוזן חזיר; הה, כמה זה נעים. ואף ח"ן ביאליק, בתארו התנגשות בין נערי יהודים ונערי גויים, כתוב: "נגד צוררי" — מי הם הצוררים, אם לא אלו 'השקצים', צעירי הרועים, ימח שמם, שמתגלים עלינו לפרקים במקלם ותמרילם מראש ההר, מראים לנו מרחוק 'אודנא דחזירא' ומלעיזים בנו: גיר, גיר, גיר...³⁸ ודוגמה צעירה יותר: חנן אילתי (קלנבארט) בעניין יהודי, שהתיידד עם שני שקצים: "מאז געשו חברים טובים ושיחקו יחד. רק לעתים רחוקות, כשרבו ביניהם, היה פטקה מחזיק את כנף מעילו בדמות אוזן חזיר, מראה אותה לאהרן ומתגרה בו בהעויות משונות".³⁹

ובפולנית נקרא *świńskie ucho* [= אוזן חזיר] גם אדן-פינה פשוט, החטוב בגרזן.⁴⁰ מה שאין כן שמעון שמואל פרוג, אשר שם, בשיר-היתול, בפי איש עולם התווה, על יהודי היושב בדומא: "ער זיצט מיט די 'פריצים' און הערט ניט פֿון זיי / זשידאָווסקאָיאַ מאָרדאָ' און 'זשיד כאַלאַמיי' / 'זשיד פֿאַרן' אָדער 'המנאָוכאַ' / ער טרינקט זיך א קהלשע גלעזל טיי / און פֿילט זיך בשלוה ומנוחה".⁴¹ לאמור:

35 מנדלי מוכר ספרים, "פֿישקע דער קרומער", פרק א.

36 הנ"ל, ספר הקבצנים, שם.

37 ק"ג שטיינבערג, הינדא אידעלסאָן, קראקא תרס"ד, עמ' 6.

38 ח"ן ביאליק, "ספּיח", פרק ח.

39 ח' אילתי (קלנבורט), במחילות, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 43.

40 O. Kolberg, *Lud*, Series 5, Cracow 1871, p. 150.

41 ש' פרוג, אַלע שריפטען, גייריק 1910, ג, עמ' 219–220.

אל צד, לביבות וכעכים ממתקים ומשמנים, והכל שמחים ואוכלים למעדנים, אזני המן לביבות ולק"ח, יין טוב ויין הרקח" (עמ' שמט), ומכאן: "עוגות דבש ועוגות גולות, עשויות בחכמה כמגילות כפולות, מאפה תנור ממולא בשזיפים, כיסי המן מתוקים וחרפים" (עמ' שנא). והרי ידע גם ידע, כי בבראד, שבה נערכת אותה סעודה, היו קורין לאותו מאפה "המן-טאשן", כלומר, כיסי המן, ולא "המן-אירן" כלומר, אוזני-המן, ונמצא לשון מה שקורין חל או על הגויים בגלילות ההם או לפי מסורת אחינו האיטלקים. וכאותה קושיה ניתן להקשות על ח"ן ביאליק, הכותב על פקיד-הרשות הרוסיים: "בני אדם הללו אינם מזלזלים בשום מתנה: זוג כרבורים אבוסים, חביונת יין, בקבוק יי"ש, מאה ביצים, כובע סוכר בנרתיקו הכחול, ליטרא תה, כריכת טבק, תרמיל גבינה לחה, 'אזני המן' — את הכל הם נוטלים",³¹ וכן: "בית אביו [נ"א: בית אבא] שולח להם 'אזני המן' ולחמניות והם מחזירים תרנגולת חיה, ביצים, תרמיל פרגים".³²

וכאן אמור, כי הבלשן דוד לייזר גאָלד העירני במכתבו אלי (25 בדצמבר 1979), כי כינוי המאפה הזה בדושוודזמו: "אוריז' די המן", ביידיש-אנגלית בריטית (לא אמריקאית): *Haman's ears* ממש כמו באיטלקית *orecchie de Aman*.

[ז]

הילכך נחזור לכינוי האחרון, ומולדתו, איטליה ונוסיף דוגמה: ר' עמנואל פרנסיש כותב: "אמנם נזרק העט ונקצר ענינים / כי יום פורים זה בא, נכין לו מעדנים. / נכין מרקחת ממתקים מכל מינים, / נגדל אזני המן מאזני השכנים".³³ ולא נוכל להעלים דבר-תמיהה: היכא תמצא, שההגדרה הזאת, שהיתה פשוטה באיטליה, פסחה על יישובי ישראל באשכנז ובהולנד, שאותו מאפה נקרא להם "פורים-קוכל" או סתם "קוכל" ובהקטנה "קוכעלכען", "קיעלכען", או כמו בשווייץ: "פורים-קישליש"; וכן על קהילות ישראל בפולין ואוקראינה וליטא ושאר אגפים שאותו מאפה נקרא להם: "המן-טאשן" = כיסי המן; ואילו בפי גויים, בין פולנים בין רוסים, מצוי עניין אוזני המן, וכן מספר הנסיך לודוויג יאָבלונבסקי בזכרונותיו, כי בימי מרד 1831 הגיע לקוזניץ ומישהו מחבריו חמד לו לצון והראה עליו ועל זקנו המשופע לאמור: בנו של ברקו יסלוביץ הוא. והנה: *kilku poważnych białobrodych Żydów na = srebrnym talerzu przyniosło piernik otoczony hamanowymi uszkami*³⁴

31 "החצוצרה נתיישה", פרק ג.

32 שם, פרק ט.

33 ר' עמנואל פרנסיש, מהדורת פנינה נוה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 363.

34 L. Jabłonowski, Warszawa 1963, p. 151. ספר זכרונותיו.

הוא יושב עם הפריצים [= אדוני הגויים] ואינו שומע מהם: חרטום יהודי, יהודי אוויל, יהודי בעל שחין, או אוזן המן; הוא שותה לו כוס תה של קהל וחש את עצמו בשלווה ובמנוחה. נמצאות אוזן-חזיר ואוזן-המן היינו הך. ואם אלכסנדר הרכבי (האֶרקאווִי) הביא במילונו: "א חזיר-אוויר", ופירש באנגלית כדרך העוויה (גרימאסה), ראה הרב יהודה אבידע להעמידו על מובנו,⁴² בשלחו למילונו הרוסי של דאל.⁴³ הלכך מתמיה בעל-מחשבות [=עליאשעו], המדבר בעניין מרדכי לאמור: "בשעת ער פֿלעגט פֿארביי גיין, פֿלעגט זיך אַלע פֿאַר אים בוקן און קניען. הינטערן דוקן אָבער פֿלעגט מען אים ווייזן פֿינגן און אָנשטעלן אַ צונג. דעמאָלסט האָט מען נאָך נישט געוואוסט, אז מען קען מאַכן פֿון אַ פּאַלע אַ חזר'שען אויער",⁴⁴ לאמור: בעברו היו הכול משתווים וכורעים ברך; אבל מאחורי גבו היו מראים לו אצבע משולשת ומאריכים לו לשון; אז לא ידעו עדיין, כי אפשר לעשות כנף בגד כאוזן חזיר.

[ח]

ולסיום דברינו אין בידנו אלא לחזור ולקבוע, כי ההגדרה "אוזן המן" מצויה בפי היהודים באיטליה ובפי הגויים בפולין, אוקראינה ורוסיה, מבלי שנדע את הקשר ביניהם. אילולא עניין איטליה, ניתן לה לתורת פורים להראות את כוחה, שכן היא-היא שדרשה על סמך "פורים-כ'פורים [=כמו פורים] עניין מאכלי המועדות, לאמור: עתה אנו אוכלים בפסח "כ'רעמזלעך", אבל לעתיד לבוא נאכל "רעמזלעך" ממש; עתה אנו אוכלים, גם בפורים "כ'אוכלעך" (= קוכלעך) ולעתיד לבוא נאכל "אוכלעך" ממש, כביכול תיבת *ucho* = אוזן, שהקטנה היא *uszek*, היא תיבת יידיש ביסודה, וחל עליה כלל ההקטנה שלה: "אוכל, אוכלעך".

וההלצה לא פסחה על תיבת *makuch*, שהוראתה מה שנכתש בגרגרי פרג, ומשמעו אף ריקק העשוי כן. כאילו הוא מפולג, כזה: *mak-uch*, ולשון *mak* הוא פרג, ואילו לשון *uch* הוא אוזן. כלומר: אוזן פרג, אוזן המן. ולעניין "קוכל", שהוא ביידיש מערבית כינוי "אוזן המן", נעיר על הביטוי *kuchelböhmisch*, שכמותו ככינוי *diasporadeutsch*, ואף *mauschel-deutsch*, בא להגדיר גם לשונם של סופרים גרמנים ממוצא יהודי.⁴⁵ אבל אפשר, שעניין *kuchel* כמותו כ-*kugel*, כלומר, פשטידה, וכראיה אברהם גאלדפאדן: "אונ פרויוט דערציילען דער קיגעל-דייטש-דאמע / אַז דאָס איז איין

אויסבריינגעריי אָודאי, / וועט איהר חאָפען אין מאַמעס מאַמע / נאָך דער לעטצטער מאָדע";⁴⁶ כלומר: ונסו לשדל לה לגברת-גרמנית-הפשטידה, כי זה ודאי בזבזן, ותחטפו באס-אמכם, לפי האפנה החדשה.

אך נחזור לעניין כף-הדמיון כדי להעיר, כי גם בערבי יום-כיפור, גם בהושענא רבה וגם בפורים אנו אוכלים "קרעפלעך" = כיסנים, ודרושם "כ'רעפלעך" [=כמו רעפלעך], וסימנם כפול: כר"פ [= קראפ] — ראשי-תיבות כיפור, הושענא רבה, פורים, והוא ברוח האמירה: "אַז מען קלאַפט, עסט מען קרעפלעך" — כשמפין אוכלין כיסונים; ביום-כיפור מכים על חטא; בהושענא רבה מכים [= חובטים] ערבות; בפורים מכים את המן, ויש המוסיפים: אף ביום, שהבעל מכה את אשתו והיא שעת כושר לסעודה כזאת, יום יום — לעתיד לבוא נאכל רעפלעך ממש.

וכאן עלינו להעיר, כי "כרעמזלעך" ו"קרעפלעך" שייכות להם למסכת פורים. לעניין ראשון ראה ר' בנציון אלפס הכותב, כי בט"ז ניסן תלו את גדול שונאי ישראל, המן האגגי: "דרום מאכט מען כרעמזלעך, דריי-קאנטיקע, ווי המן-טאשן";⁴⁷ לאמור: שעל כן עושים חרמזלים משולשי קצוות כמו כיס-המן. לעניין אחרון, הרי שלושת הקצוות של מאפה פורים נתבאר טעמם במה שאותו רשע ביקש לערער זכות שלושת העמודים שהתורה עומדת עליהם; ואזכור מימי ילדותי, כי כובע הנקרא *Krapfenhut*, אשר חבשו אותו בעלי כהונה רמה, היה קרוי בפינו "המן-טאש", וכן ח"י קלינגער: "שפאָנישע זשאַנדאַרן — מיט שוואַרץ-בלישטשענדיקע היטלעך אין המן-טאש-פֿאַרעם, האָבן געוועקט די פֿאַנטאַזיע און דערמאָנט אין צייטן פון אינקוויזיציע און אויטאָ-דאָ-פֿע";⁴⁸ כלומר: ז'נדארמים ספרדיים, בכובעים שחורים-מנצנצים בצורת כיסי המן, עוררו את הדמיון והזכירו ימי האינקוויזיציה והאוטוריטה-פה. ובעירנו היתה מימרת-לעג על חובשי מגבעות אלו: "כאַפט אויפֿן קאַפּ אַ המן-טאש און שרייט: איך בין נאפֿאַלעאָן" = חוטף כיס המן וחובשו לראשו רצועק; אני נאפוליון.

[ט]

ובאחרונה נשוב לעניין "אוזני המן" ולעניין "חירש כהמן", כדי לראותם נתלים באנשי סביביו. לכן נקרא במחזה נתן אלתרמן:

מונדריש (מתישב): אם זה עוד פתוח, / אבקש כוס יי"ש / ומנה אזני זרש...

46 א' גאלדפאדן, "ישראל, כ' במרחשון תרל"ו.

47 ר' בנציון אלפס, לשמוע בלימודים, "ירושלים תרצ"א, עמ' 11.

48 ח"י קלינגער, אויף גאליצישע פֿעלדער, פאריס 1950, עמ' 7-9.

42 י' אבידע, "פרפראות", הצופה, 18 ביאנואר 1952.

43 Dahl, IV, p. 1112; I, p. 1315.

44 "בעל מחשבות", דער יוד, שנה ג, גליון 9, 28 בפברואר 1901, עמ' 3.

45 בעניין יהודים סופרי פראג ראה: *Colloquium Kafka*, Berlin 1966.

זרש: אזני זרש. הה, חוצפה!

מונדריש: הייתי מעדיף — אומר דברים ברורים, / אזני המן — אך לא כל יום פורים.⁴⁹

ואילו אברהם גאלדפאדן נותן בפי תרש בעניין מרדכי: "פֶּאָר דעם דאָרף מען קיין מורא נישט האָבן, דאָס איז אן אַלטער טויבער, ער פֿאַרשטייט גאָר ניט פון אונדזער לשון";⁵⁰ כלומר: ומפני זה אין להתיירא, הוא חירש זקן, אין הוא מבין את לשוננו. אם לעיין יפה, נמצא פה כעקבי המחלוקת בעניין "מרדכי הצדיק", שהמשכילים, שנסתמכו על כינויו "בלשן", כלומר, יודע לשונות, ונחשב להם חבר הסנהדרין, שהיו מחויבים בידיעת שבעים לשון, ומכוח ידיעתו הבין שיחת בגתן ותרש והציל את המלך, ומכוח ההצלה זו הציל את עמו, אמרו: מכאן אתה למד, שיהודי חייב בלימוד לשונות. ואילו יריבי המשכילים טענו לעומתם: אילו מנהג לימוד לשונות היה נוהג בימי-קדם, ושעל כן הוא מצווה בימינו, היו בגתן ותרש נזהרים מפני מרדכי והיה נחשד כמבין דיבורם, אך לפי שלא נהג כמנהג הזה, וודאי היה להם, שלא למד לשונות ואינו בקי בהן, דיברו מה שדיברו, ולא ידעו כי מהיותו בסנהדרין הוא מותר באותו לימוד בשעה שלא יום ולא לילה, אבל מכאן אתה למד, כי יהודי אסור בלימוד לשונות, ודברי משכילי הדור דברי-תורה.

49 נ' אלתרמן, אסתר המלכה, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 90.

50 א' גאלדפאדן, קעניג אחשוורוש, חש"ד, עמ' 9.